



Міністерство освіти і науки України  
Мукачівський державний університет  
Кафедра дошкільної та спеціальної освіти



## **ОНТОГЕНЕТИЧНІ АСПЕКТИ МОВЛЕННЯ**

Методичні рекомендації до вивчення дисципліни  
для здобувачів першого (бакалаврського)  
рівня вищої освіти  
спеціальності 016 «Спеціальна освіта»

Мукачево  
МДУ 2024

УДК 37.09:[37.015.31:81:37.026:37.011.3-053.4](072)(075.8)

*Розглянуто та рекомендовано до друку науково-методичною радою Мукачівського державного університету протокол № 1 від 21 серпня 2024 року  
Розглянуто та схвалено на засіданні кафедри дошкільної та спеціальної освіти протокол № 1 від 19 серпня 2024 року*

**Укладачі:**

Ласточкина О.В. – к.пед.н., доцент кафедри дошкільної та спеціальної освіти Мукачівського державного університету.

Кас'яненко О.М. – к.пед.н., доцент кафедри дошкільної та спеціальної освіти Мукачівського державного університету.

Кашуба Л.В. – к.пед.н., доцент кафедри педагогіки та спеціальної освіти Центральноукраїнського державного університету ім. Володимира Винниченка.

**Рецензент:**

Атрощенко Т.О. – доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки дошкільної, початкової освіти та освітнього менеджменту МДУ.

**Онтогенетичні аспекти мовлення:** методичні рекомендації до вивчення дисципліни для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 016 «Спеціальна освіта» / Укладачі: Ласточкина О.В., Кас'яненко О.М., Кашуба Л.В. – Мукачево: МДУ, 2024. – 37 с.

У навчально-методичному виданні представлені пропозиції до вивчення освітнього компонента «Онтогенетичні аспекти мовлення»; укладачами подані методичні рекомендації до вивчення тем лекційних занять, плани практичних занять із питаннями для самоконтролю, завдання для самостійної роботи здобувачів.

Розробка може бути рекомендована для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 016 «Спеціальна освіта».

© МДУ, 2024

## ЗМІСТ

<b>ВСТУП .....</b>	<b>4</b>
<b>ПЕРЕЛІК НАВЧАЛЬНИХ ТЕМ .....</b>	<b>6</b>
<b>МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ВИВЧЕННЯ ЛЕКЦІЙНОГО КУРСУ .....</b>	<b>6</b>
<b>ТЕМАТИКА ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ .....</b>	<b>29</b>
<b>ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ .....</b>	<b>34</b>
<b>СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ .....</b>	<b>36</b>

## ВСТУП

Опанування змісту освітнього компонента «Онтогенетичні аспекти мовлення» передбачено освітньо-професійною програмою для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) спеціальності 016 «Спеціальна освіта», що укладено відповідно до цілей, вимог і змісту навчання по даній спеціальності, закладених у Галузевих стандартах освіти – ОПП (галузь знань «Освіта/педагогіка»), та вимог, які висуваються до спеціалістів даного профілю. Означена навчальна дисципліна розглядається як складова змісту освітньої підготовки бакалаврів і побудована на відповідних теоретичних, наукових засадах та практичній підготовці.

Метою упровадження методичних рекомендацій є сприяння формуванню і закріпленню у здобувачів відповідних теоретичних знань, надання їм практичної спрямованості в розрізі завдань однойменної навчальної дисципліни – «Онтогенетичні аспекти мовлення».

Загальними завданнями упровадження методичних рекомендацій – «Онтогенетичні аспекти мовлення», у процесі навчально-виховної взаємодії є:

- надати стислу та конкретну інформацію щодо переліку та змісту навчальних тем;
- ознайомити з методичними рекомендаціями для опрацювання здобувачами лекційного контенту відповідних навчальних тем робочої програми;
- запропонувати деталізований план (теоретичні та практичні запитання) для роботи на практичних заняттях і відповідні (рекомендовані для кожного заняття) літературні джерела;
- проінформувати про перелік і зміст завдань для самостійної роботи, рекомендовані (обов'язкові та допоміжні) джерела науково-методичної літератури.

У результаті роботи з нижче запропонованими методичними рекомендаціями здобувач матиме можливість для підготовки до активної роботи на лекційних і практичних заняттях, що сприятиме процесу досконалого формування визначених змістово-дидактичними та організаційно-методичними завданнями освітнього компонента «Онтогенетичні аспекти мовлення» компетентностей і результатів навчання (подані нами нижче).

Інтегральна компетентність: здатність розв'язувати складні спеціалізовані задачі і практичні проблеми спеціальної та інклюзивної освіти у процесі корекційно-педагогічної, діагностико-консультативної, дослідницької та культурно-просвітницької діяльності або у процесі навчання, що передбачає застосування основних теорій і методів дефектології і характеризується комплексністю та невизначеністю умов.

Загальні компетентності:

ЗК-3 Здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу.

ЗК-4 Здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях.

ЗК-7 Здатність вчитися і оволодівати сучасними знаннями.

Спеціальні компетентності:

СК-1. Усвідомлення сучасних концепцій і теорій функціонування, обмеження життєдіяльності та здоров'я, раннього втручання, розвитку і корекції, навчання і виховання, реабілітації і соціалізації осіб із особливими освітніми потребами.

СК-3. Здатність застосовувати психолого-педагогічні, дефектологічні, медико-біологічні, лінгвістичні знання у сфері професійної діяльності.

СК-8. Готовність до діагностико-консультативної діяльності.

Результати навчання за дисципліною:

РН 3. Розуміти закономірності та особливості розвитку і функціонування, обмеження життєдіяльності у контексті професійних завдань.

РН 19. Володіти знаннями про вікові та індивідуально типологічні особливості осіб з важкими порушеннями мовлення.

РН 22. Здійснювати консультування дітей з порушеннями мовлення, їхніх батьків із проблем навчання, виховання, розвитку та корекції.

## **ПЕРЕЛІК НАВЧАЛЬНИХ ТЕМ**

### **ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1 ФІЛОГЕНЕТИЧНІ ТА ОНТОГЕНЕТИЧНІ ЗАСАДИ МОВЛЕННЯ**

Тема 1. Онтогенез нервової системи.

Тема 2. Нейрофізіологічні і психофізіологічні аспекти мовлення.

Тема 3. Анатомо-фізіологічні механізми мовлення.

### **ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2 МОВА І МОВЛЕННЯ:**

**ТЕРМІНОЛОГІЯ, КЛАСИФІКАЦІЇ, ОСОБЛИВОСТІ.**

Тема 4. Мова як система: походження, функції, структура.

Тема 5. Мовлення як процес реалізації мови.

### **ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 3 МОВЛЕННЄВИЙ ОНТОГЕНЕЗ.**

Тема 6. Розвиток усного мовлення дітей у підготовчому та переддошкільному вікових періодах.

Тема 7. Опанування мовою та розвиток усного мовлення в онтогенезі (дошкільний та молодший шкільний вік).

Тема 8. Розвиток писемного мовлення.

## **МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ВИВЧЕННЯ ЛЕКЦІЙНОГО КУРСУ**

### **ТЕМА 1. ОНТОГЕНЕЗ НЕРВОВОЇ СИСТЕМИ ПЛАН**

1. Поняття онтогенезу та філогенезу.
2. Вивчення еволюції нервової системи (філогенез, онтогенез), будова та функції нервової системи, формування вищих психічних функцій.
3. Розвиток мозку дитини після народження.
4. Етапи залучення різних рівнів ЦНС у віковому аспекті.

**Рекомендована література: 2-5; 8-9.**

### **МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ:**

1. Рекомендовано звернути увагу на головний мозок: форму, відділи, розподіл мозкової тканини на етапі внутрішньоутробного розвитку. Мозок починає формуватися через кілька тижнів після зачаття і далі розвивається протягом усього часу в утробі матері. Одразу після народження основні структури організму дитини, зокрема її мозку, формуються і готові до сприймання різних сигналів оточуючого середовища. Маса головного мозку новонародженої дитини складає 340-400 г, що становить 1/8-1/9 маси її тіла, у

дорослої людини ці показники дорівнюють – 1/40 маси тіла. Вибуховий ріст і функція мозку в дитячому віці не має аналогів у будь-якому іншому післяпологовому періоді розвитку. Після народження мозок продовжує зростати надзвичайними темпами, загальний обсяг якого подвоївся в перший рік, а потім ще на 15% збільшився протягом другого року. Мозок збільшується в чотири рази в розмірі протягом дошкільного періоду, досягаючи приблизно 90% обсягу дорослих до 6 років. Нервова система та узгодженість функціонування клітин, тканин, органів та систем, що дозволяє організму діяти, як єдине ціле, забезпечувати взаємозв'язок організму з навколишнім середовищем. У нервовій системі виділяється: центральна нервова система (головний і спинний мозок) та периферійна нервова система (12 пар черепно-мозкових нервів і 31 пара спинномозкових нервів). Розрізняють також вегетативну нервову систему та соматичну нервову систему.

2. Звертаємо увагу, що мозкова тканина складається з нейронів. Від тіла кожного нейрона відходять відростки, що отримали назву аксони, які закінчуються деревовидними відростками – дендритами. Це дозволяє здійснювати зв'язок навіть з віддаленими відділами мозку, оскільки збільшується кількість міжнейрональних контактів. Завдяки цьому відбувається зростання і диференціація структур головного мозку, що сприяє психоемоційному розвитку людини.

3. Знайомимося з онтогенезом як процесом індивідуального розвитку організму від моменту його зародження до смерті; основою онтогенезу виступає складна послідовність генетично-детермінованих біохімічних, фізіологічних і морфофункціональних змін в організмі, які є специфічними для кожного періоду та етапу індивідуального розвитку і реалізуються в конкретних умовах впливу чинників зовнішнього та внутрішнього середовища (екто- та ентосфери людини). В онтогенезі розрізняють два періоди: пренатальний і постнатальний. Перший починається з моменту зачаття і триває до народження дитини, другий – від моменту народження до смерті людини.

4. Звертаємо увагу, що переддошкільний та дошкільний вік (1-3 та 4-6/7 р.) є одним із важливих етапів розвитку дитини. Два періоди витягування: протягом 1-го року (25 см. на рік); протягом 5-7 років (10 см. на рік). Саме на цей період припадає ряд критичних періодів розвитку людини. Перший критичний період спостерігається у 2-3,5 року. У цей час дитина розпочинає активно рухатись, іде інтенсивне формування мовлення і свідомості. Все призводить до напруженої роботи фізіологічних систем організму дитини, а у випадку перевантаження – до їх пошкодження. Саме в цей період проявляється більшість психічних захворювань. Другий критичний період співпадає із початком шкільного навчання і припадає на 6-8 років. У цей період в житті дитини відбуваються значні зміни, міняється спосіб життя.

## ТЕМА 2. НЕЙРОФІЗІОЛОГІЧНІ І ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ МОВЛЕННЯ

### ПЛАН

1. Локалізація мовленнєвих функцій.
2. Неврологічні принципи організації мовленнєвого акту.
3. Центр Верніке. Центр Брока. Зона Пенфілда. Центр Дежеріна.
4. Умови розвитку мовлення.
5. Функціональні блоки головного мозку людини (мозкові структури, принципи роботи, функції, порушення). Роль лівої та правої півкулі в опануванні та реалізації мовлення.

**Рекомендована література: 3-11.**

### МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

1. Рекомендовано звернути увагу на локалізацію мовленнєвих функцій: ЛОБНА ЧАСТКА. Функцією кори лобних часток є організація рухів і рухових механізмів мовлення, поведінки, мислення і пам'яті.

- Передня центральна звивина – рухові проєкційні ділянки для мускулатури протилежної частини тіла. Проєкція для окремих м'язових груп подана тут у оберненому порядку до розташування їх на тілі: верхнім відділам передньої центральної звивини відповідає нога, середнім відділам – рука, та нижнім відділам – обличчя, язик, глотка, гортань.
- Поряд з центром повороту голови (задній відділ середньої лобної звивини) і очей розташований центр письма.
- Задній відділ нижньої лобної звивини лівої півкулі – центр експресивного (моторного) мовлення (центр Брока).

ТІМ'ЯНА ДІЛЯНКА. Функція тім'яної ділянки пов'язана, в основному, з орієнтацією в просторі і часі та з аналізом подразнень від чутливих рецепторів.

- Нижня тім'яна частка. У надкрайовій звивині знаходиться центр праксису. У кутувій звивині лівої тім'яної частки – центри читання (лекції) та лічби (калькулі).

СКРОНЕВА ДІЛЯНКА. Здійснює сприйняття слухових, нюхових, смакових подразнень, мовленнєвих звуків.

- У верхній скроневої звивини та у звивинах Гешля (на внутрішній поверхні скроневої частки) знаходиться слухова проєкційна область.
- У задніх відділах лівої верхньої скроневої частки знаходиться центр сенсорного мовлення (центр Верніке); забезпечує аналіз і синтез звукового мовлення, «впізнавання усного мовлення».
- У задніх відділах скроневої та нижніх відділах тім'яної частки (тобто на стику скроневої, тім'яної та потиличної часток) знаходиться центр мнестичного мовлення (центр запам'ятовування іменників, назв предметів).

2. Рекомендовано звернути увагу на неврологічні принципи організації мовленнєвого акту: як складна функціональна система, мовлення містить багато аферентних та еферентних ланок; у мовленнєвій функціональній системі



беруть участь усі аналізатори: слуховий, зоровий, шкірно-кінестетичний, руховий та ін. Тому організація мовлення дуже складна, а порушення мовлення – різноманітні і різні за характером залежно від того, яка з ланок мовленнєвої системи постраждала в результаті мозкового ураження.

Мовленнєвий процес здійснюється у складній системі єдності різних рівнів нервової системи (кори, підкіркових утворень, провідних шляхів, ядер черепно-мозкових нервів) і органів дихання, фонації та артикуляції.

Мовлення розвивається як самостійна функціональна система на базі умовно-рефлекторної діяльності. Для розвитку мовлення дитини необхідний певний рівень дозрівання кіркових структур і дія навколишнього середовища, а саме оптимальні зорові, слухові і тактильні подразнення.

Завдяки поєднанню подразників, що приходять до кори головного мозку одночасно, формуються зв'язки між частками мозку. На основі цих зв'язків у подальшому розвивається сприйняття і відтворення мови. Тому для маленької дитини таке важливе мовленнєве середовище.

Усі рухи артикуляційних органів, верхніх і нижніх кінцівок фіксуються в тім'яній частці мозку і визначаються як заучені рухи – *праксис*. Між слуховим і зоровим відділом мозку утворюються внутрішні зв'язки, що є підвалинами формування пасивного словника – засвоєння назв навколишніх предметів.

Мовленнєвий акт, як і інші прояви вищої нервової діяльності, має рефлекторний характер, в якому беруть участь багато рівнів нервової системи.

3. Звертаємо увагу, що теорія трьох функціональних блоків мозку за О.Р.Лурія – основа нейропсихології. Її значущість зумовлена тим, що вона розкриває ієрархічний принцип мозкової організації психічної діяльності людини; це передусім теорія про макрорівні актуалізації психічної діяльності та їх мозкового забезпечення, про принципи нейропсихологічного аналізу з позиції операційних та регуляторних аспектів поведінки людини. Відповідно до теорії про функціональні блоки О.Р.Лурія поділив увесь мозок на три блоки.

*Енергетичний блок* містить в собі стовбур мозку з його ретикулярною формацією, середній мозок з його центральною сірою рідиною, гіпоталамус, який забезпечує усі обмінні процеси в організмі, та паллідум (бліду кулю), одне з ядер та підкірку, що інтенсивно заряджає та тонізує кору.

*Гностичний блок* – блок сприймання та утримування інформації, що має скроневу, потиличну та тім'яну долі мозку, завдяки чому отримана інформація зберігається та надається по мірі необхідності.

*Блок програмування* поведінки, висловлювання, емоційно-вольової діяльності пов'язаний з фронтальною ділянкою кори головного мозку.

## ТЕМА 3. АНАТОМО-ФІЗІОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ МОВЛЕННЯ

### ПЛАН

1. Дихальний відділ (анатомічні структури, функції, відмінності між фізіологічним та мовленнєвим диханням).
2. Голосовий або фонаційний відділ (анатомічні структури, функції, акустичні характеристики голосу).
3. Артикуляційний відділ (анатомічні структури та функції).
4. Іннервація периферичного мовленнєвого апарату. Черепно-мозкові нерви.

Рекомендована література: 4-5; 8-9.

### МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

1. Рекомендовано звернути увагу на те, що периферичний апарат мовлення складається із трьох «поверхів»: нижнього (дихальні органи), середнього (гортань), верхнього (надгортанні порожнини). **Дихальні органи.** Основними органами дихання є легені і трахея (дихальне горло). Нижня частина трахеї поділена на дві бронхи, які, розгалужуючись на дрібніші трубки, що закінчуються альвеолярними ходами, з'єднують її з легенями. Процес дихання здійснюється м'язами діафрагми і ребер. При вдиханні м'язи скорочуються, піднімаючи ребра і опускаючи діафрагму, об'єм легенів збільшується. Під час видиху м'язи розслабляються, об'єм легенів зменшується і повітря витискається з них через трахею. Струмień видихуваного повітря забезпечує утворення звуку на верхніх поверхах апарату мовлення. Фізіологи розрізняють звичайний і мовленнєвий видихи. Звичайний видих відбувається плавно й безперервно, а мовленнєвий – є серією повітряних поштовхів, кожен з яких, як правило, збігається зі складом, що вимовляється. **Гортань.** Цей орган з'єднаний із трахеєю і має форму трубки. У гортані розміщені персневидний, щитовидний і два рухомих черпаловидних (пірамідальних) хрящі. До них прикріплені дві еластичні голосові зв'язки. Це дві натягнуті еластичні мускульні плівки, які складаються з волокон, розташованих у горизонтальному, вертикальному й діагональному напрямках. Пірамідальні хрящі можуть зміщуватися, розходячись і сходячись, внаслідок чого голосова щілина, розташована між голосовими зв'язками, змінює свою конфігурацію. **Надгортанні порожнини.** Верхній поверх апарату мовлення (надставна труба); складається з порожнини глотки, ротової і носової порожнин. Порожнина глотки розміщена над гортанню. Верхньою її частиною є носоглотка, а середньою – зів. Порожнина глотки з'єднана з ротовою і носовою порожнинами. Всі ці порожнини є резонаторами звуків. Носова й ротова порожнини розділені піднебінням (тверде, м'яке). У нижній частині ротової порожнини розміщений язик (складається з кореня, спинки, яка поділяється на передню, середню і задню частини, і кінчика – найрухомішої частини язика). Ротова порожнина закінчується зубами і губами.

2. Звертаємо увагу, що черепно-мозкові нерви, а точніше – черепні, головні нерви, відходять від передньої (нижньої) поверхні стовбурової частини головного мозку послідовно спереду назад через особливі отвори черепа та

іннервують органи, тканини голови і шиї (за винятком блукаючого нерва, що спускається в грудну і черевну порожнини). З головним мозком зв'язані 12 пар черепно-мозкових нервів, що забезпечують чутливість шкіри обличчя, слизової оболонки очей, порожнини носа, рота, глотки, гортані, а також іннервують м'язи обличчя, очей, язика, глотки, гортані. Кожна пара має свій номер та назву. Нюховий нерв – I пара, зоровий нерв – II пара, ококоруховий нерв – III пара, блоковий нерв – IV пара, трійчастий нерв – V пара, відвідний нерв – VI пара, лицевий нерв VII, присінково-завитковий (слуховий) – VIII, язико-глотковий нерв – IX пара, під'язиковий нерв – XII пара. Ядра цих нервів розміщені у стовбуровій частині головного мозку, зокрема: 3 і 4 нерви мають ядра у середньому мозку; 5-8 нерви мають ядра у мості; ядра 9-12 нервів розміщені у довгастому мозку.

Порушення мовленнєвого праксису. Кінестетична апраксія артикуляційного апарату виникає при пошкодженні, недорозвиненні, незрілості нижньої третини постцентральної зони кори (або нижньої третини чутливої зони Пенфілда) лівої півкулі та характеризується труднощами процесу відбору та диференціації артикуляційних рухів. При кінестетичній артикуляційній апраксії порушується контроль за рухами органів артикуляції через зниження здатності організму відчувати положення артикуляційних органів та постійний пошук артикуляції.

## **ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2**

### **МОВА І МОВЛЕННЯ:**

### **ТЕРМІНОЛОГІЯ, КЛАСИФІКАЦІЇ, ОСОБЛИВОСТІ**

#### **ТЕМА 4. МОВА ЯК СИСТЕМА: ПОХОДЖЕННЯ, ФУНКЦІЇ, СТРУКТУРА**

##### **ПЛАН**

1. Мова як історично-суспільне явище.
2. Теоретичні питання філогенезу й онтогенезу виникнення мови.
3. Функції мови.
4. Структурні компоненти мови (фонемі: їх класифікація і функції; морфемі: їх класифікація і функції; лексеми (слова): їх класифікація і функції; речення (синтаксичні конструкції): їх класифікація і функції; текст: його види та загальна характеристика).

**Рекомендована література: 1-3.**

##### **МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ**

1. Рекомендовано звернути увагу на те, що кожна мова є надбанням певного народу. Мова є засобом духовного формування особистості. У ній зафіксовано історичний досвід попередніх поколінь, неповторний менталітет етносу, його духовні надбання. Виникнення мовознавства, як будь-якої іншої науки, зумовили практичні потреби (навчання грамоти, оволодіння культурою усної та писемного мовлення, вивчення іноземних мов тощо). Для мови

характерні безперервний розвиток, тісний зв'язок з мовленням, здатність виразити будь-яку інформацію. Мова забезпечує потреби людини в обміні інформацією, спілкуванні, пізнанні світу.

2. Звертаємо увагу, що мова виконує наступні функції: комунікативна, експресивна, ідентифікаційна, гносеологічна, мислетворча, естетична, номінативна тощо. *Комунікативна функція*. Мова використовується для інформаційного зв'язку між членами суспільства. Спілкування – найважливіша функція мови, це процес задоволення однієї з найбільш ранніх і найважливіших суспільних потреб, потреби людини в іншій людині. Цій функції так чи інакше підпорядковані всі інші. *Експресивна функція* полягає в тому, що мова є універсальним засобом вираження внутрішнього світу людини. *Ідентифікаційна функція*. Мова поєднує людей більше, ніж класова, партійна, релігійно-конфесійна належність, отже, тільки для носіїв мова є засобом ідентифікації, ототожнення. *Гносеологічна функція*. Мова є засобом пізнання світу. *Мислетворча функція*. Мова є засобом формування думки – людина мислить у мовних формах. *Естетична функція*. За допомогою мовних образів художнього твору відбувається акт "спілкування" митця з читачем, слухачем. *Номінативна функція*. Це функція називання. Усе пізнане людиною одержує свою назву й лише так існує у свідомості. Усі функції виступають не ізольовано, вони проявляються у взаємодії.

3. Звертаємо увагу, що мовознавство, або лінгвістика – наука про мову як суспільне явище, наукова дисципліна, що займається дослідженням природи мови, її структури, функціонування та розвитку. Предметом мовознавства є мова у всіх формах її прояву. \_\_\_\_\_ Мова на сучасному етапі розвитку науки розглядається як складна багаторівнева знакова система, що використовується людьми в цілях спілкування (обмін інформацією, волевиявлення), фіксації та збереження інформації. Залежно від проблем і мети вивчення мовного матеріалу мовознавство поділяється на загальне і часткове.

*Загальне мовознавство* – це теорія науки про мову, що спирається на філософське розуміння природи і суті мови; вивчає: 1) проблему предмета лінгвістики; 2) проблему місця мовознавства в системі наук; 3) методи проведення лінгвістичного дослідження; 4) проблему класифікації існуючих мов світу; 5) систему та структуру мови.

*Часткове мовознавство* – це наука про конкретну мову (українську, англійську, німецьку та ін.), що використовуються як засіб спілкування. Внутрішнє членування мови, що виявляється у розрізненні мовних рівнів, служить підставою для виділення відповідних розділів мовознавства, для яких ці рівні виступають предметом дослідження. Такими розділами є *фонетика* (вивчає звуковий склад мови і всього того, що пов'язане зі звуковим вираженням змісту в мові), *лексикологія* (вивчає лексику, тобто словниковий склад мови. Семасіологія та ономасіологія, етимологія, фразеологія, ономастика та лексикографія є підрозділами лексикології. Лексикографія займається питаннями складання словників), *граматика* (галузь мовознавчої

науки, яка вивчає будову мови; у свою чергу складається із двох розділів: морфологія та синтаксис).

## ТЕМА 5. МОВЛЕННЯ ЯК ПРОЦЕС РЕАЛІЗАЦІЇ МОВИ ПЛАН

1. Психолінгвістичний підхід до визначення поняття «мовлення».
2. Структурні одиниці мовлення.
3. Функції мовлення. Види та функції мовлення.
4. Поняття «мовленнєва норма», «відхилення від мовленнєвої норми».

**Рекомендована література: 1-3; 6; 10**

### МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

1. Рекомендовано звернути увагу на те, що психологічне дослідження мовлення реалізується як динаміко-контекстуальне. Вивчаючи мову, як феномен комунікації, психолінгвістика охоплює у своїй сфері й того, хто говорить, і того, хто слухає; взаємовпливи, що передбачають це відношення. Мовлення людини саме і є тим феноменом, що вивчається багатьма науками. Як об'єкт дослідження мовлення залишається спільним для всіх мовленнєзнавчих (природознавчих і гуманітарних) наук, проте їх предмети дослідження завжди специфічні, самоцінні; вони видозмінюються відповідно до самотності і унікальності тієї чи іншої галузі знань.

У психології та психолінгвістиці проблему мовлення розглядають в аспекті спілкування, комунікації. «Мовлення – діяльність спілкування – вираження, впливу, повідомлення засобами мови; мовлення – це мова в дії. Мовлення – це єдність певної діяльності (спілкування) і певного змісту, який позначає й, позначаючи, відображає буття. Точніше, мовлення – це форма існування свідомості (думок, почуттів, переживань) для іншого, що є засобом спілкування з ним, форма узагальненого відображення дійсності, або форма існування мислення».

Мовлення також розглядають (переважно лінгвісти) і як мовний код, як діючу мовну систему, оскільки воно має семіотичний (знаковий) характер. Мовлення водночас – феномен психіки людини, її особливість, її вища психічна функція, що являє собою складний системний психічний процес, який формується прижиттєво й має біологічне підґрунтя, але є соціальним за походженням. Як психічний процес мовлення пов'язане з пізнавальними (когнітивними) процесами, разом з якими воно розвивається й бере участь у пізнанні людиною світу. Одночасно ці процеси впливають на формування мовлення та його розвиток, сприяють становленню мовлення – є його органічними мовленнєвими складовими.

2. Акцентуємо увагу на аналізі мовленнєвої діяльності та її головних функціях – комунікативній та сигніфікативній. **Комунікативна функція** обслуговує процес передачі інформації від однієї людини до ін. (визначення змісту повідомлення, кодування його в мовну форму, передача через той чи ін. канал інформації). **Сигніфікативна функція** пов'язана з відображенням об'єктивної реальності через поняття. Ці функції тісно переплетені, оскільки

процес безпосереднього спілкування ґрунтується на сигніфікативних можливостях мови, на понятійному ґрунті якої формулюється те чи інше комунікативне повідомлення. У повсякденному житті на цей аспект звертають мало уваги, проте, як тільки люди перестають використовувати ту чи іншу мову в мовленнєвому спілкуванні, вона стає мертвою (наприклад, латина, давньогрецька). При повному збереженні відповідної понятійної структури ця мова вже не може використовуватися для обслуговування безпосередньої взаємодії між людьми, втрачає оперативність, динамізм, гнучкість.

Виділяють також **специфічні функціональні напрями мовлення**: *функція формоутворення; активаційна; кумулятивна функція; емотивна (експресивна), міфічна функція мовлення*. Крім того, в різних видах діяльності можна говорити про **додаткові функції мовлення**: розвивальна, інформаційна, регулятивна, емоційна.

У психології визначають кілька класифікацій видів мовлення. Передусім мовлення диференціюють на **зовнішнє** та **внутрішнє**. *Зовнішнє* – мовлення, виголошене вголос, доступне для зовнішнього сприймання. *Внутрішнє* – мовлення мовчки; може бути більш або менш зв'язним, послідовним, усвідомленим (наприклад, індивід розмірковує, який вибір зробити; прогнозує, що відбудеться, якщо він вчинить саме так або інакше); може являти окремі уривки думок, що вириваються з глибин свідомості, незрозумілі навіть самому «автору» цих думок.

Мовлення, що контролюється свідомістю, продумане за змістом, за відповідністю ситуації, є **цілеспрямованим**. Але мовленнєва діяльність може бути і спонтанною, коли контроль свідомості знижується або повністю відсутній (стан галюцинацій). Ознаку спонтанності може набувати і зовнішнє мовлення.

Також маємо розподіл мовленнєвих процесів на такі форми, як усне та писемне мовлення. **Усне мовлення** – це така форма реалізації мови, яка вимовляється, виражається за допомогою звуків, являє собою процес говоріння. За походженням усне мовлення – первинна форма існування мови. Кількість учасників усного спілкування обмежена. Інтонація, жести, міміка, умови, в яких відбувається розмова, сприяють розумінню усної мови. Співрозмовники можуть уточнити й додатково з'ясувати те, що виявилось незрозумілим у ході розмови. **Писемне мовлення** – мовлення, зафіксоване на папері. Воно є вторинною формою існування мови і розраховане на зорове сприймання. Писемне мовлення розраховане на спілкування з необмеженою кількістю людей. Тому в писемному мовленні не можна застосувати додаткові засоби типу інтонація, жести тощо. Проте писемна форма мови передає інформацію в часі і просторі, що сприяє прогресу суспільства.

## ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 3 МОВЛЕННЄВИЙ ОНТОГЕНЕЗ

### ТЕМА 6. РОЗВИТОК УСНОГО МОВЛЕННЯ ДІТЕЙ У ПІДГОТОВЧОМУ ТА ПЕРЕДДОШКІЛЬНОМУ ВІКОВИХ ПЕРІОДАХ ПЛАН

1. Психофізіологічні механізми розвитку мовлення у підготовчому та переддошкільному вікових періодах.
2. Підготовчий віковий період (з моменту народження до 1 року): особливості розвитку фонетичної, фонематичної і лексичної складових мовлення.
3. Переддошкільний віковий період (від 1 до 3 років): особливості розвитку фонетичної, фонематичної, лексичної, граматичної складових мовлення; елементи зв'язності мовлення.

**Рекомендована література: 1-3; 6-7.**

### МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

1. Рекомендовано звернути увагу на те, що перший рік життя – це підготовчий період, що, у свою чергу, поділяється на три етапи.

Перший етап – емоційне спілкування дитини з дорослим – охоплює період від 1 до 5-6 місяців життя. Малюк розпочинає своє життя криком, що є природженою безумовно-рефлекторною реакцією. На 2-му місяці спілкування дорослого з дитиною в цей період набуває характеру «розмови». На 3-му місяці дитина розрізняє звуки різної висоти. На 4-му місяці виникає спілкування між дитиною і дорослим на основі голосних реакцій, мовних звуків. Збільшується кількість звуків, з'являються вигуки «агу», «гу-гу» (гукання), «е», «і» та звук «р». На 5-му місяці життя дитина використовує як засіб спілкування з дорослими та іншими дітьми; вона видає цілий потік мовних звуків, звернених безпосередньо до дорослого. У 6 місяців дитина починає белькотіти. З погляду фонетики, белькотання – найскладніше утворення, яке нагадує слова-склади: ма-ма-ма, ба-ба-ба, дя-дя-дя. Завершується стадія белькотання, на думку науковців, також індивідуально, від 1 – до 1 року і 2 місяців.

Другий етап підготовчого періоду (6 – 11-12 міс.) – розвиток розуміння мовлення дорослих; спілкування виникає на основі розуміння мовлення дорослого. Після 7-ми місяців дитина вже виконує відповідні рухи на слова «ла-дусі», «до побачення». Наприкінці першого року життя діти виконують рухи на слова «відкрий», «закрий», «поклади» тощо. У 2-му півріччі активно розвивається наслідування на основі белькотання. Дитина, яка не белькоче, не може навчитися наслідувати. Спочатку дитина наслідує звуки власного белькотання, пізніше воно збагачується новими звуками. В 10-11 місяців у дитини можна розвивати наслідування звуків, яких ще не було в белькотанні.

Третій етап підготовчого періоду (10-12 місяців – другий рік життя) характеризується розвитком самостійного мовлення, появою перших слів. Наприкінці 1-го року життя з'являються перші усвідомлені слова. У словнику

однорічної дитини налічується в середньому 10-15 слів.

Орієнтовні показники розвитку мовлення дітей першого року життя (за даними Н.Аксаріної):

- **1 місяць** – перша посмішка у відповідь на мовлення дорослого;
- **2 місяці** – дитина прислуховується до голосу чи предмета, що видає звуки, при цьому рухи її уповільнюються, вона відповідає посмішкою на почуті звуки. Гукає: «Агу-гу-гу»;
- **3 місяці** – зосереджує свій погляд на обличчі дорослого мовця, у відповідь йому посміхається, гукає, гулить;
- **4 місяці** – за звуком очима знаходить потрібний предмет; відтворює гучні звуки, голосно сміється, якщо з нею розмовляють, гулить, з'являються трелі;
- **5 місяців** – розрізняє інтонацію, з якою до неї звертаються, довго співуче гулить;
- **6 місяців** – розуміє мовлення дорослого, промовляє окремі склади, з'являється белькотання;
- **7 місяців** – довго белькоче, повторює одні й ті самі склади. На запитання «Де?» знаходить поглядом предмет;
- **8 місяців** – голосно, повторюючи за дорослим, вимовляє різні склади, починає наслідувати їх. Виконує відповідні рухи на слово: «Ладусі». Шукає і знаходить очима предмети й обличчя тих, кого називають, довго бавиться іграшками, розглядає їх;
- **9 місяців** – відповідає на загравання «дожену-дожену», грає в схованки. На прохання дорослого виконує рухи: «дай ручку» «до побачення» тощо;
- **10 місяців** – наслідуючи дорослого, дитина сама повторює за ним різні звуки і склади. На його прохання сама знаходить і дає названу іграшку («дай м'яч», «дай лялю»). Розрізняє імена кількох дорослих і дітей;
- **11 місяців** – вимовляє перші слова (мама, і, на, ав-ав). На прохання дорослого виконує знайомі дії «погойдай лялю», «покажи м'яч»;
- **12 місяців** – вимовляє 10-15 слів.

2. Звертаємо увагу на те, що другий рік життя є періодом швидкого розвитку мовлення дітей. Розвиток мовлення у цей період, за Г.Розенгарт-Пупко, проходить два етапи. На першому етапі продовжується розвиток розуміння мови, на другому – збагачується словниковий запас, розвивається активне мовлення.

Розвиток розуміння мовлення, за Г.Люблінською, виявляється в тому, що дитина: 1) правильно співвідносить слово з предметом (дією, ознакою) незалежно від ситуації; 2) знайоме слово набуває узагальненого характеру.

На другому році життя відбувається формування однієї з головних особливостей другої сигнальної системи – функції узагальнення. Функція узагальнення формується стрибкоподібно. Різкий стрибок спостерігається в період 1 рік 2 місяці – 1 рік 3 місяці, а надалі – після 1 року 9 місяців.

Нульовий ступінь узагальнення – назва конкретного одиничного предмета, власне ім'я. Перший ступінь узагальнення – загальне ім'я, загальна назва однорідних предметів, дій, якостей. Цей ступінь узагальнення діти



засвоюють на кінець другого року життя. Другий і третій ступені узагальнення випадають на дошкільний вік. Дитина називає собачкою не тільки іграшку, яку тримає в руці, а й собачку, зображену на картинці, живу тварину.

Збагачення словникового запасу й активного мовлення. Як свідчать дослідження Ф.Фрадкіної, у 10 місяців у словнику дітей 1-5 слів, в 11 – 3-8, у 12 місяців – 7-16 слів.

Другий етап (10–12 місяців) – поява двоскладових слів. Спочатку це звичайне повторення першого складу (бо-бо – боляче), пізніше з'являються слова із двох різних складів (а-па – впа). На третьому і четвертому етапах (другий рік життя) дитина вживає три- і чотирискладові слова.

Найістотнішим у психологічному аспекті для «малого мовлення», за С.Рубінштейном, є те, що воно відкриває своєрідний спосіб «узагальнення», за яким визначається значення перших слів, які вживає дитина. У «малому мовленні» слова ще не виконують означальної функції у повному розумінні цього слова. «Мале мовлення» засвідчує несформованість предметної свідомості. Отже, за шість місяців у дітей з'являється лише 15-25 слів.

Перші елементарні вияви ініціативного вживання слів, за свідченням Г.Розенгарт-Пупко, можна спостерігати у дитини віком 1 рік 2 місяці – 1 рік 3 місяці. Надалі діти називають словами відсутніх дорослих – близьких дитині людей. На її думку, самостійне мовлення дітей до 1,5 року слід віднести до підготовчого періоду мовленнєвого розвитку. Вона вважає це ще не справжнім мовленням ні за своїм значенням, ні за формою. Це дитяче, автономне мовлення.

У другому півріччі другого року життя словник дитини збагачується швидкими темпами. Як стверджує Г.Розенгарт-Пупко, у дітей в 1 рік 6 місяців налічується до 40 слів, в 1 рік 8 місяців – 100, в 1 рік 9 місяців – 175, у 2 роки – 300 слів. У другому півріччі спостерігається своєрідний «стрибок» у збагаченні словникового запасу, дитина починає багато говорити і використовувати різні частини мови.

Характерною особливістю словника дітей другого року життя, за твердженням М.Попової, є нерівномірність вживання частин мови за кількісним складом словника і частота вживання тих чи тих слів. У словнику дитини переважають іменники, значно менше дієслів, хоча тотожність їх використання висока, це так звані дієслова-«універсали» (А.Іваненко). Досить бідний словник на прикметники. Збагачення дитячого словника стимулює появу нових форм вимоги за допомогою слова.

У другому півріччі з'являється вимога предмета через його називання. Слово вживається в називному відмінку без флексійної зміни. Внаслідок подальшого розвитку активного мовлення у дитини після 1 року 9 місяців з'являється описове мовлення.

На другому році життя дитина оволодіває звуками рідної мови (О.Гвоздєв). Оволодіння звуковимовою охоплює два взаємопов'язаних процеси: артикуляцію звуків і сприймання їх на слух (фонематичний слух).

Перші слова дітей відрізняються недосконалою звуковою нестійкістю

вимови. Дитина може вимовляти одне й те саме слово по-різному: так, слово м'яч може вимовлятися як мя-я, мяс, мяік. Для дітей цього віку характерна загальна пом'якшеність у вимові звуків, пропуск звуків і складів, заміна одних звуків іншими. Вимова голосних дається дітям легше, ніж приголосних. Дітям другого року життя легко дається вимова губних приголосних («б», «п», «м») та проривних («т», «д», «г», «к») звуків. Більшість дітей правильно вимовляють звуки «в», «н» та «л'». Правильна вимова звуків «з», «с», «ж», «ш», «ч», «ц», «х», «ф», «л» затримується, діти або зовсім не вимовляють їх, або замінюють іншими (за Г.Ляміною).

У першій половині другого року життя започатковується розвиток фонематичного слуху. Другий рік життя Н.Швачкін відніс до фонемної стадії, оскільки дитина розуміє мовлення дорослих на основі значень, пов'язаних із певним звуковим складом.

Упродовж усього другого року життя звуковимова в дітей ще не досконала. Діти випускають деякі звуки, замінюючи їх легшими. Спостерігається загальна пом'якшеність мовлення, злиття двох звуків у один.

Значним досягненням у розвитку мовлення дітей є поява граматичних форм рідної мови: *пасивне засвоєння* (розуміння граматичних значень; триває з 5-6 місяців до початку другого року життя), *активне засвоєння* граматичних значень (2-й, 3-й роки життя).

У розвитку дитячого мовлення важливу роль відіграють речення. З появою предикативності у мовленні дітей пов'язані й перші речення, які спостерігаються в активному мовленні наприкінці першого, на початку другого років життя. Панування однослівних речень продовжується, за О.Гвоздевим, до 1 року 8 місяців. У віці від 1 року 9 місяців до 1 року 10 місяців з'являються перші двослівні речення.

На другому році життя діти оволодівають діалогічною формою мовлення. Водночас ініціатором діалогу в цей період має бути дорослий. Особливості розвитку діалогічного мовлення дітей цього віку досліджувала М. Попова.

#### *Орієнтовні показники розвитку мовлення дітей другого року життя*

*1 рік – 1 рік 6 місяців.* Розуміє назви багатьох навколишніх предметів (їжі, одягу, іграшок) і багатьох дій, виконує на прохання дорослого прості дії з предметами («закрий», «дай», «поклади»). Розуміє запитальні звертання («Хто налив?»), («Хто пошив лялі платтячко?»). Свою діяльність і рухи супроводжує звуконаслідувальними назвами, вимовляє багато наслідувальних звуків («гав-гав», «му» та ін.). Легко наслідує дорослого, повторює за ним закінчення слів і прості слова. Характерною є гра-наслідування у формі белькотання - «монологу». Спілкується з дорослим, звертається з проханням, скаргою, супроводжуючи це жестом чи мімікою, іноді додає знайомі слова. Виконує спочатку прості («Принеси черевички» – до 1 року 3 місяців), а згодом складніші словесні доручення («Візьми серветку і сядь за стіл»).

Словниковий запас – близько 30-40 слів, вживає узагальнювальні слова (собака – великий, маленький, білий, чорний, живий, іграшковий, на картинці тощо), ще чимало полегшувальних слів-складів (ту-ту, бі-бі). Звертається із

запитанням «Що це?». Словник складається здебільшого з іменників і дієслів. Вживає слова-речення. Наприкінці цього періоду з'являються двослівні речення. Однак ще багато белькоче, а слова вживає в процесі спілкування з близькими людьми в момент зацікавленості, радості, здивування.

1 рік 6 місяців – 2 роки. Виявляє підвищений інтерес до розмови дорослих, вдається до виконання окремих дій, що випливають із розмови, яка до дитини безпосередньо не звернена. Розуміє питальні речення («Хто?», «Що?», «Де?»). Вимовляє слова на означення цілого речення (іноді супроводжує їх жестом). Переходить від дитячих звуконаслідувальних слів до мовлення дорослого, але слова вимовляє уривками (мо, потім моко замість молоко, бака замість собака). Легко повторює за дорослими слова і фрази. З 1 року 8 місяців повторює усе, що чує, щодня з'являються нові слова. Запас слів швидко зростає, наприкінці року – до 300 слів. Полегшувальні слова замінюються правильними. У словнику з'являються прикметники і займенники. Узагальнює предмети за істотними ознаками. З'являються речення з двох-трьох слів, що побудовані аграматично. Звернення до дорослих набуває мовної форми. До двох років оволодіває три-, п'ятислівними реченнями, з'являються флексії. Мовлення стає засобом спілкування з дорослими. Звертається із запитанням «Що це?». Бажання і прохання передає словами. Мовлення яскраво виражене емоційно.

3. Рекомендовано звернути увагу на те, що на третьому році життя розвиток мовлення дітей продовжується у таких напрямках: розуміння мовлення дорослих, оволодіння активним мовленням, удосконалення звуковимови, засвоєння граматичної будови мови. Дитина вже розуміє контекстне мовлення: тексти оповідань, казок у супроводі наочності. З нею можна говорити не лише про ті предмети і явища, які її оточують, а й про те, що відсутнє, про минулі й майбутні події, про дитячі почуття та переживання. Проте розуміння мовлення дітьми третього року життя ще недосконале. На третьому році життя швидкими темпами розвивається активне мовлення. Особливо це помітно на розширенні активного словника дитини.

У словнику дитини третього року життя є вже усі частини мови, проте переважають іменники, які становлять понад 50 % від усіх слів, що їх вживає дитина. На другому місці за кількістю вживання стоять дієслова (понад 30 %), хоч у мовленні дітей цього віку ще багато «ходових», універсальних дієслів.

Головною формою спілкування у дітей третього року життя залишається діалогічне мовлення. На третьому році життя дитина звертається до дорослого у формі наказу, заборони, дозволу, скарги, заклику, наслідування.

Панівною формою мовлення дітей третього року життя, за даними С.Рубінштейна і Г.Леушиної, є ситуативне мовлення. У другій половині року спостерігаються перші вияви контекстового мовлення.

На третьому році життя продовжує вдосконалюватися звуковимова, більшість звуків дитина вимовляє правильно: губні, губно-зубні, перед-ньо- і задньоязикові. До 2 років 6 місяців передні піднебінно-язикові звуки ще замінюються звуком «т». Іноді дитина замінює звуком «т» усі приголосні,

спостерігається явище «татизму» (татгта – машина). Свистячі, шиплячі, сонорні звуки («р», «л») дитина або зовсім випускає, або замінює іншими легшими звуками. За сприятливих умов виховання 30-50 % дітей наприкінці 3-го року життя правильно вимовляють звуки «з», «с», «ц», «ч», «в», «ф», «п», а 10-30 % – шиплячі і звук «р». Для звуковимови дітей цього віку властивою є нечіткість і загальна пом'якшеність вимови.

На третьому році життя продовжується засвоєння граматики рідної мови. За О. Гвоздевим, – це 2-й період засвоєння граматичної будови мови (від 1 року 10 місяців до 3 років): 2 роки 1 місяць – 2 роки 3 місяці – засвоєння відмінкових закінчень; 2 роки 3 місяці – 3 роки – засвоєння службових слів.

Перші речення зі сполучниками у мовленні дитини з'являються у 2 роки 3 місяці, саме у цей період вона починає вживати і перші складнопідрядні речення. У 2 роки 4 місяці з'являється пряма й непряма мова, причому раніше й частіше пряма мова, яка завжди, стоїть після вказівки, кому вона належить (Вона сказала: дай мяц).

Третій етап у становленні граматичної будови мови – панування узгодження і керування; він пов'язаний з оволодінням дитиною багатослівними реченнями, сполучниками. Із 39 сполучників і сполучних слів до 3 років дитина вживає 15. Уже в 2 роки 4 місяці з'являються сполучники і, а, то, тому що, тоді, коли; у 2 роки 10 місяців – як, тільки, щоб, де. Наприкінці третього року життя дитина оволодіває основними відмінковими формами. Із 47 відмінкових форм, що трапляються в дитячому мовленні від 2 до 7 років, уже до 3 років дитина використовує 39 відмінкових форм. До 3 років дитина засвоює суфікси зменшення, збільшення, пестливості. Відмінність між чоловічою й жіночою статтю (за С.Цейтлін) дитина засвоює до 2,5-3 років.

#### Орієнтовні показники розвитку мовлення дітей третього року життя.

У дитини віком 2 роки – 2 роки 6 місяців розширюється розуміння смислового змісту мовлення. Вона розуміє тексти забавлянок, віршів, інсценівок, казок, оповідань у супроводі наочності. Розуміє теперішній і майбутній час, якщо те, про що йдеться, було відоме їй раніше. Зростає роль слова дорослого як засобу виховання. Розуміє запитання дорослого, відповідає на його запитання окремими словами, діями. Звертається до дорослих з простими запитаннями: «Що це?», «Як?», «Де?», «Чому?». Легко повторює фрази, що чує. Словник дитини продовжує швидко розширюватися; речення багатослівні, з'являються складні речення, хоча вони ще аграматичні. Започатковується вживання сполучників і прийменників. Мовлення стає головним засобом спілкування не лише з дорослими, а й з дітьми.

2 роки 6 місяців – 3 роки. Дитина розуміє смисл мовлення дорослого про події та явища, яких не було в її особистому досвіді, за винятком окремих елементів. Розуміє повідомлення, художні тексти, вірші без супроводу наочності. Легко запам'ятовує вірші й пісні. Знає напам'ять кілька народних пісень, забавлянок, віршів.

До складу словника входять усі частини мови, крім дієприслівника та прислівника. Словник дитини налічує 1200-1500 слів. З'являються запитання

«Для чого?», «Коли?».

## ТЕМА 7. ОПАНУВАННЯ МОВОЮ ТА РОЗВИТОК УСНОГО МОВЛЕННЯ В ОНТОГЕНЕЗІ (ДОШКІЛЬНИЙ ТА МОЛОДШИЙ ШКІЛЬНИЙ ВІК)

### ПЛАН

1. Психофізіологічні механізми опанування мовою та мовленням у дошкільному (від 3 до 6/7 років) та молодшому шкільному (від 6/7 до 10/11 років) віці.
2. Дошкільний вік: особливості розвитку фонетичного, фонематичного, лексичного, граматичного складових та зв'язного мовлення.
3. Стан імпресивного мовлення у дітей дошкільного віку.
4. Молодший шкільний вік: особливості розвитку фонетичного, фонематичного, лексичного, граматичного складових та зв'язного мовлення.
5. Психофізіологічні механізми опануванням писемним мовленням.

**Рекомендована література: 1-3; 6-7.**

### МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

1. Рекомендовано звернути увагу на те, що молодший дошкільний вік найбільш сенситивний щодо мовленнєвого розвитку. У дітей цього віку надзвичайно розвинене мовне чуття. До трьох років дитина оволодіває правильною звуковимовою більшості звуків, натомість упродовж усього означеного періоду (до п'яти років) діти відчувають труднощі у вимові шиплячих, свистячих звуків і звука «р». У мовленні діти використовують усі частини мови, хоча переважають іменники (до 50 %) і дієслова (28-30 %), багато ще полегшувальних слів, слів-універсалізмів. Пасивний словник переважає над активним.

Четвертий і п'ятий роки – періоди надзвичайної мовленнєвої активності. До 4,5 року завершується формування граматичної правильності мовлення. У другій половині четвертого року життя у житті дитини настає унікальний період – словотворення. Відбуваються позитивні зміни і в розвитку зв'язного мовлення. Головною формою спілкування залишається діалогічне мовлення. У першій половині означеного віку ще переважає ситуативне мовлення. Наприкінці четвертого року життя ситуативне мовлення поступово замінюється контекстовим (поза наочною ситуацією), хоча ситуативне й залишається, проте дитина використовує його адекватно наочній ситуації. На п'ятому році життя діти вживають усі типи речень, хоча ще трапляються помилки: неправильний порядок слів, невдале вживання сполучників тощо.

На п'ятому році життя активно розвивається монологічне мовлення, мовлення-повідомлення (дитина може будувати: мовлення-розповідь (сюжетні розповіді на наочній і словесній основі, творчі розповіді, переказ художніх творів), мовлення-описи).

Наприкінці четвертого року життя у дітей зникає загальна пом'якшеність мовлення, зменшується кількість перестановок та пропусків звуків і складів у багатоскладових словах (трапляються лише поодинокі випадки), зникає

уподібнення звуків та складів. У словнику налічується близько 1800-2000 слів, переважають іменники (до 50 %) і дієслова (до 30 %). Ще багато слів-універсалізмів. Дитина оволодіває основними граматичними формами (рід, число, відмінок), правильно вживає рід та число іменників, засвоює закінчення родового та знахідного відмінків, кличну форму. Легко утворює нові слова за допомогою префіксів (за-, з-, на-), суфіксів (що виражають зменшеність чи збільшеність предмета, емоційну оцінку пестливості), добирає однокореневі слова.

Діти п'яти років оволодівають правильною вимовою всіх звуків рідної мови, в тому числі шиплячими і звуком «р» (хоча ще спостерігається деяка нестійкість у вимові цих звуків); тип мовленнєвого дихання – змішаний. Діти вже диференціюють близькі за звучанням фонем, у них добре розвинений фонематичний слух. Словник дитини налічує 2200-2500 слів. Діти п'яти років характеризуються надзвичайною мовленнєвою активністю, балакучістю, допитливістю, яка виражається у нескінченних запитаннях: «Чому?» (за хвилину до 15-25 запитань). У словнику наявні всі частини мови – це «розквіт» словотворення; дитина створює нові слова від різних частин мови (вагонята, куцата, левики, духла, чайна, повзук, намолочився).

В активному словнику дитини є узагальнювальні слова, абстрактні поняття (радість, чемність, хоробрість); вона правильно використовує багатозначні слова. Легко добирає синоніми, антоніми, класифікує предмети за ознаками, властивостями. Недостатньо розуміє переносне значення слів.

Наприкінці п'ятого року діти легко утворюють нові граматичні форми за допомогою суфіксів, префіксів від інших частин мови; виявляють ініціативу щодо мовленнєвих ігор з дорослими («нові слова»). Легко утворюють форми однини й множини (однак допускають помилки в іменниках, що мають тільки форму однини чи множини). Засвоюють рід іменників, кличну форму як у звертанні до дітей, так і до дорослих, наказовий спосіб дієслова. Будують прості речення, складносурядні зі сполучними словами, речення з прямою мовою.

Самостійно вступають у розмову з іншими дітьми, дорослими, підтримують діалог у межах ситуації, ведуть організований (стимульований) діалог на запропоновану тему, груповий діалог (бесіду). Відповідають реченням на запитання за змістом картини, художнього тексту. Вміють складати розповіді за зразками вихователя: описові, сюжетні, з власного досвіду. Переказують знайомі оповідання й казки. Знають напам'ять вірші, забавлянки, пісні.

2. Акцентуємо увагу на тому, що мовлення дітей старшого дошкільного віку досягає високого рівня розвитку. Вони оволодівають правильною вимовою всіх звуків рідної мови, хоч у деяких дітей цього віку ще трапляються окремі неточності у вимові важких звуків («р», «ш», «ц», «ч», «дж», «дз», «і»). Дошкільний вік дітей характеризується завершенням процесу фонематичного сприймання. Діти п'яти-шести років активно грають зі звуками, словами, римуєть їх, аналізують звуковий склад слів рідної мови,

виокремлюють перший і останній звуки у слові, визначають порядок інших звуків, тобто в дітей формується лінгвістичне ставлення до слова.

Словник дітей старшого дошкільного віку розширюється занадто швидко; удосконалюється граматична правильність мовлення. Одним із головних типів спілкування є спілкування з однолітками та встановлення мовленнєвих контактів з іншими дітьми. Важливе якісне новоутворення – поява планувальної і регулювальної функцій мовлення.

Базисна характеристика мовленнєвого розвитку та спілкування дітей шести років: до шести років у дітей зміцнюються м'язи мовленнєвого апарату, діти вже можуть правильно вимовляти всі звуки (як голосні, так і приголосні) рідної мови. Встановлюється переважно помірний темп мовлення (у розповідях, переказах, скоромовках темп може уповільнюватися чи прискорюватися). Користуються питальною та окличною інтонацією, виражальними засобами передають різні емоції (сум, гнів, радість, здивування тощо). У мовленні дітей шостого року життя ще наявні окремі випадки неточної вимови звуків «р», «ш», «ж», «ч», «г» та звукосполучень «шч», «дж», «дз». Діти оволодівають прийомами звукового аналізу слів. Поділяють слова на склади, виділяють склад. У словнику дітей налічується 3500-4000 слів.

Діти оволодівають граматичними категоріями рідної мови, переважно правильно вживають відмінкові закінчення, узгоджують прикметники, дієприкметники, числівники з іменником, числівником у роді, числі та відмінку. Діти шести років виявляють ініціативу в спілкуванні з дорослими, звертаються до них з різними запитаннями. Підтримують розмову, що виникла між кількома дітьми. Оволодівають навичками зв'язного мовлення:

Базисна характеристика мовленнєвого розвитку та спілкування дітей семи років: за умов правильного мовленнєвого розвитку та відсутності органічних недоліків органів мовленнєвого апарату звукова культура мовлення дітей семи років досягає вельми високого рівня розвитку. Дитина абсолютно правильно й чітко вимовляє всі звуки рідної мови ізольовано, у звукосполученнях, словах та фразах відповідно до норм літературної вимови. У неї добре розвинений фонетичний слух, диференціює близьке й схоже у словах, легко помічає і виправляє допущені помилки звуковимови, порушення наголосу, застосовує діалектизми та говірки. До семи років завершується засвоєння морфологічної системи української мови: дитина засвоює усі граматичні категорії (рід, число, відмінкові закінчення); типи відмін і дієвідміни.

Дитина засвоює синтаксичну структуру рідної мови. У її мовленні наявні всі типи речень як простих, так і складних, зустрічаються всі види сполучників і сполучних слів. У словнику дитини, який розширюється до 5 тис. слів, наявні усі частини мови; оперує узагальнювальними словами різного порядку, абстрактними поняттями, словами іншомовного походження, складними словами (різної структури), стійкими загальноживаними словосполученнями. Розуміє й розрізняє близькі за значенням слова та переносне значення слова; добирає синоніми, антоніми, омоніми, епітети, метафори, багатозначні слова



тощо. Дитина може вільно спілкуватися з дорослими й іншими дітьми, підтримувати розмову на будь-яку тему, що в межах її розуміння.

До семи років діти оволодівають контекстовим мовленням, різними типами монологічного мовлення: повідомлення, розповідь (опис, роздум, пояснення). Вони самостійно складають розповіді з власного досвіду про предмети, іграшки, картинки, явища, творчі розповіді на тему. Переказують казки і художні оповідання за вказівкою вихователя.

До семи років у дітей формується нова інтелектуальна функція мовлення, що планує і регулює практичні дії дитини. Досягнуті результати мовленнєвого розвитку дитини в дошкільні роки дають можливість їй легко засвоювати програму навчання у школі. Різні сторони мовлення дитини вдосконалюються упродовж її шкільного навчання.

## ТЕМА 8. РОЗВИТОК ПИСЕМНОГО МОВЛЕННЯ

### ПЛАН

1. Філогенез писемного мовлення.
2. Онтогенез писемного мовлення.
3. Відмінності між усним і писемним мовленням (за часом виникнення в онтогенезі; за способом протікання; за змістом психофізіологічних операцій).

**Рекомендована література: 1-3; 6-7.**

### МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

1. Рекомендовано звернути увагу на відмінності між усним і писемним мовленням: письмова мова є постійною, в той час як усне мовлення – скороминущим, мінливим. **Писемне мовлення** – це вторинна, більш пізня за часом виникнення форма існування мовлення; воно формується на основі усного мовлення і є вищим етапом мовленнєвого розвитку. У писемному мовленні моделюється (позначається певними графічними символами) звукова структура слів усного мовлення, часова послідовність звуків переводиться в послідовність графічних зображень, тобто літер.

Поняття «писемне мовлення» як дві рівноправні складові охоплює читання і письмо. Письмо – це знакова система фіксації мовлення, що дає змогу за допомогою графічних елементів передавати інформацію на відстані і закріплювати її в часі.

Процес читання забезпечується узгодженою роботою трьох аналізаторів: мовнорухового, мовнослухового та зорового, а процес письма узгодженою роботою чотирьох аналізаторів: мовнорухового, мовнослухового, зорового і моторного.

I. Садовнікова подала взаємодію аналізаторів у вигляді такої схеми Рис. 1.

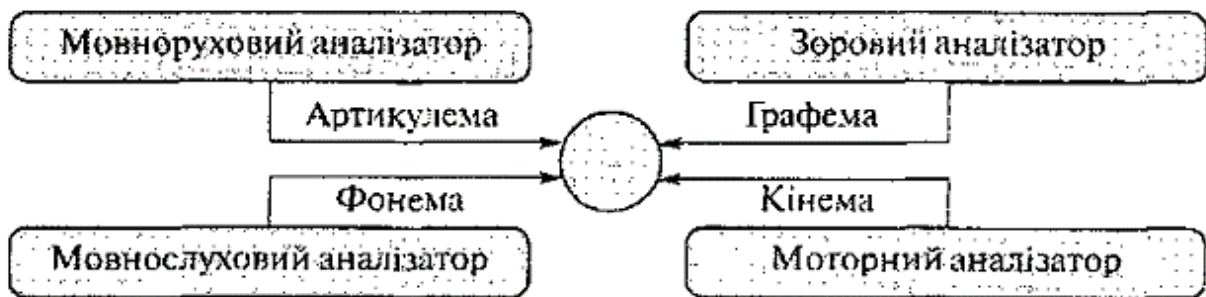


Рис. 1. Схема процесу читання.

2. Акцентуємо увагу на тому, що процес письма на сучасному етапі розвитку лінгвістики не зводиться лише до моторного акту руки. Він є складною за структурою формою мовленнєвої діяльності, що відображує розвиток у людини можливостей розрізняти смисловий бік вербальної інформації і позначати її умовними графічними знаками. Письмо тісно пов'язане з усним мовленням і здійснюється лише на основі достатньо високого рівня його розвитку. Реалізація цього процесу потребує залучення великої кількості операцій та відбувається завдяки злагодженій роботі чотирьох аналізаторів: мовнорухового, мовнослухового, зорового та рухового.

Водночас письмо є довільним видом навчальної діяльності, що складається з багатьох умінь та навичок. Структура процесу письма залежить від етапу оволодіння навичкою, завдання та характеру письма.

У момент формування письмо як специфічна психічна дія є складним багатогранним процесом, який охоплює такі компоненти, що становлять функціональну систему письма (за О.Лурія): процеси опрацювання слухомовленнєвої інформації (звуковий аналіз почутого, слухомовленнєва пам'ять); диференціація звуків на основі кінестетичної інформації; актуалізація зорових образів літер; розміщення елементів у літері, рядка у просторі; моторне (кінетичне) програмування графічних рухів; планування, реалізація та контроль акту письма; підтримання робочого стану, активного тону кори головного мозку.

3. Рекомендовано звернути увагу на особливості мозкової організації процесу письма. Потилична ділянка мозку: забезпечує засвоєння зорового образу літери: аналіз елементів літери, розрізнення друкованих і рукописних літер. Скронева ділянка мозку: забезпечує розрізнення звуків, подібних за звучанням, проте з відмінним чи особливим написанням (сприймання звуків мовлення), утримання в короткочасній пам'яті матеріалу, що потребує переведення у писемне мовлення (мовнослухова пам'ять). Тім'яна ділянка мозку: забезпечує точність і чіткість рухів та співвіднесення звука і літери через промовляння та виконання написання. Тім'яно-скронево-потилична підділянка: сприяє засвоєнню зорово-просторового образу літери: розрізнення літер, подібних за конструкцією, просторовими деталями та розміщенням літери в дзеркальному просторі. Передні ділянки кори головного мозку пов'язані з організацією тривання рухів у часі, з відпрацюванням і збереженням рухових навичок і організацією складних цілеспрямованих дій. Премоторна ділянка (задньо-лобна) забезпечує тонкі рухи руки, плавність переходу від одного

елемента до іншого, від однієї літери до іншої. Лобні відділи відповідають за ініціацію написання, яка включає постановку мети, вибір програми сполучення літер, слів, контроль за написанням із розумінням змісту, розставлення розділових знаків.

4. Акцентуємо увагу на операціональній організації процесу письма. На основі результатів нейропсихологічного дослідження вищих психічних функцій людини О. Лурія виділив специфічні операції письма. Письмо в будь-якій його формі (диктант, списування, самостійне, творче письмо) розпочинається з певного мотиву, задуму, збереження якого сприяє гальмуванню всіх сторонніх тенденцій (забігання вперед, передчасне написання іншого слова або звука тощо). Людина, яка пише, складає смислову програму; план свого висловлювання, запам'ятовує його. За допомогою внутрішнього мовлення цей задум перетворюється у розгорнуту фразу, яка має бути записаною. Кожне речення, що підлягає запису, має бути поділеним на слова. Безпосередніми операціями процесу письма є три головні операції: аналіз звукового складу слова; переведення фонем у зорову графічну схему, тобто співвіднесення звука з літерою; перетворення оптичних знаків – літер у потрібні графічні накреслення за допомогою рухів руки, тобто співвіднесення літери з кінемою.

Аналіз звукового складу слова – операція, що передбачає правильне визначення кількості та послідовності звуків у слові. Виділення послідовності звуків, що утворюють слово, є першою умовою для перетворення мовленнєвого потоку в серію членороздільних звуків. Другою важливою умовою є уточнення звуків та перетворення почутих звукових варіантів в узагальнені мовленнєві звуки – фонемі. У виконанні цих процесів беруть участь мовноруховий (кінестетичний) та мовнослуховий (акустичний) аналізатори. Психологічна структура звукового аналізу та його закономірності розкриті Л.Чистович, Є.Соботович та О.Гопіченко, які на основі аналізу літературних даних визначили модель здійснення операції звукового аналізу: • дитина сприймає звуковий склад слова (здійснюється слуховий аналіз мовлення); • почуте слово або звук переводиться в артикуляційне рішення (згідно з моторною теорією сприймання мовлення Л.Чистович). Ця ланка забезпечується пропріоіептивним (кінестетичним) аналізом.

Переведення фонем чи їх комплексу в зорову графічну схему – літеру, яка має бути віддиференційованою від літер, графічно подібних між собою. Вирішальну роль у забезпеченні цієї операції відіграє зоровий аналізатор, за допомогою якого відбувається засвоєння зорового та оптикопросторового образу літери. Зорово-просторові уявлення забезпечують правильне просторове розміщення елементів у літері, розрізнення літер із подібними просторовими деталями та розміщення літери у рядку, зоровий аналіз – розрізнення подібних за накресленням літер, які відрізняються між собою кількістю елементів, що їх утворюють. Завдяки зоровій пам'яті дитина здатна запам'ятовувати графічний образ літери. Важливою передумовою засвоєння цієї операції письма є сформованість зорового контролю.

Перетворення оптичних знаків (літер) у потрібні графічні накреслення за допомогою рухів руки – потребує достатнього рівня сформованості графомоторних навичок (О. Корнєв). Написання здійснюється за допомогою рухового (кінетичного) програмування графічних рухів, забезпечуючи їх плавність під час послідовного запису елементів літери та пере ходу від написання однієї літери до іншої.

Процес письма є складною свідомою діяльністю, що включає комплекс таких операцій: • мотив і внутрішнє програмування писемного висловлювання; • конструювання, запам'ятовування і послідовний аналіз і синтез структури фрази, яка підлягає запису; • фонематичний аналіз та синтез слів; • співвіднесення фонем з графемами; • відтворення графем.

5. Рекомендовано звернути увагу на передумови формування навичок письма. Передумови її формування закладаються ще до початку навчання в школі. Труднощі, з якими стикається дитина під час опанування письма, полягають не лише у потребі в усвідомленні його знаково-символічної функції, а й у розрізненні змістового аспекту знака (значення) і його форми, у високому ступені довільності акту письма та наявності у дитини складноорганізованої сенсомоторної бази. Опанування письма стає можливим за умов досягнення нею певного рівня зрілості – стану «шкільної зрілості». Досягнення «шкільної зрілості» визначається достатнім рівнем розвитку у дітей передумов, що забезпечують успішне опанування навички письма на початковому етапі шкільного навчання. Серед них: високий рівень розвитку усного мовлення дитини, сформованість функціональної бази (когнітивних, сенсомоторних процесів) та операціональних компонентів.

Графомоторні навички є кінцевою ланкою операцій, що формують письмо: за їх допомогою здійснюється операція перетворення оптичних образів літер у потрібні графічні накреслення за допомогою рухів руки. Графомоторні навички формуються в онтогенезі одночасно з розвитком образотворчої діяльності. Найважливішою функцією, від якої залежить цей процес, є зорово-моторна координація. На перших етапах розвитку навички письма рух, потрібний для написання кожного елемента літери, а пізніше – для написання кожної літери, є предметом спеціальної усвідомленої дії. В подальшому ці елементи поєднуються, і написання цілих звукових комплексів поступово стає автоматизованою допоміжною операцією. Процес письма набуває складного автоматизованого характеру. Одночасно з рухом руки здійснюється руховий контроль. У міру написання літер, слів він підкріплюється зоровим контролем, читанням написаного.

Необхідною умовою опанування писемного мовлення та удосконалення графомоторних навичок є достатній розвиток дрібної моторики рук (В. Галкіна, В.Дудьєв, М. Кольцова, О.Корнєв, І.Садовнікова, Т.Пічугіна). Заданими О.Корнєва, оволодіння довільною регуляцією рухів руки відбувається в період від одного до 4-5 років.

З огляду на те, що письмо є складною багатоопераційною діяльністю, що охоплює низку розумових дій різного рівня, на особливу увагу заслуговують

операціональні компоненти мислення: симультанно-сукцесивний аналіз і синтез, порівняння, узагальнення, класифікація, складна взаємодія яких у процесі пізнання забезпечує готовність дитини до навчання в школі (Є.Соботович, В.Тарасун, Л.Андрусина). Велике значення у формуванні навички письма має операція контролю (зорового, слухового і рухового) та самоконтролю власної діяльності. Контроль виявляється у всіх психічних процесах – мисленні, пам'яті та мовленні. Виконання будь-яких завдань без нього неможливе.

Операція контролю має складну структурну організацію. Її нормальне виконання можливе лише за умов сформованості еталону контролю (того, з чим порівнюють результат дії), операції порівняння виконаної дії та її результатів із заданим зразком (еталоном), контрольної дії (пошук помилки) та механізмів визначення, виділення і корекції помилки (В.Тищенко). Порушення будь-якої ланки цієї операції може спричинити збій у функціонуванні всієї мовленнєвої системи. Таким чином, письмо є складною за структурою формою мовленнєвої діяльності, що потребує залучення великої кількості операцій та різних мозкових ділянок, кожна з яких робить свій специфічний внесок. Несформованість будь-якої з розглянутих вище функцій може зумовлювати порушення процесу опанування письма – дисграфію. Опанування процесу письма можливе лише за умови досягнення дитиною високого рівня фізичного, психічного, мовленнєвого та інтелектуального розвитку.

## ТЕМАТИКА ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

### ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №1

#### ТЕМА 1. ОНТОГЕНЕЗ НЕРВОВОЇ СИСТЕМИ (2 год.)

**МЕТА.** Закріпити знання про мозок (його еволюцію, будову, функції) та мовлення. Розглянути основні етапи постнатального дозрівання головного мозку та залучення різних рівнів ЦНС у віковому аспекті. Сформувати вміння самостійно працювати з літературою.

#### План:

##### *I. Теоретична частина.*

1. Поняття онтогенезу та філогенезу.
2. Вивчення еволюції нервової системи (філогенез, онтогенез), будова та функції нервової системи, формування вищих психічних функцій.
3. Розвиток мозку дитини після народження.
4. Етапи залучення різних рівнів ЦНС у віковому аспекті.

##### *II. Практична частина.*

1. Визначити фактори, що впливають на загальний неврологічний розвиток мовлення дитини. Представити їх у вигляді схеми.
2. Аналіз змісту схем.

*Рекомендована література: 3-11.*

### ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №2

#### ТЕМА 2. НЕЙРОФІЗІОЛОГІЧНІ І ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ МОВЛЕННЯ (2 год.)

**МЕТА.** Закріпити знання про локалізацію мовленнєвих функцій; неврологічні принципи організації мовленнєвого акту; функціональні блоки головного мозку людини. Сформувати вміння самостійно працювати з літературою.

#### План:

##### *I. Теоретична частина.*

1. Локалізація мовленнєвих функцій.
2. Неврологічні принципи організації мовленнєвого акту.
3. Що ви знаєте про мовленнєві центри. Розкажіть про центр Верніке, Брока, зону Пенфілда, центр Дежеріна.
4. Умови розвитку мовлення.
5. Функціональні блоки головного мозку людини (мозкові структури, принципи роботи, функції, порушення).
6. Роль лівої та правої півкулі в опануванні та реалізації мовлення.

##### *II. Практична частина*

1. Подати у вигляді схеми топографію мовленнєвих центрів.
2. Подати у вигляді схеми функціональні блоки головного мозку людини.
3. Провести аналіз схеми 1-2.

*Рекомендована література: 3-11.*

## ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №3

### ТЕМА 3. АНАТОМО-ФІЗІОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ МОВЛЕННЯ

(2 год.)

**МЕТА.** Закріпити знання про анатомічні структури та функції дихального, голосового й артикуляційного відділів мовленнєвого апарату та про їх іннервацію (пари черепно-мозкових нервів). Сформувати вміння самостійно працювати з літературою.

#### План:

##### *I. Теоретична частина.*

1. Дихальний відділ (анатомічні структури, функції, відмінності між фізіологічним та мовленнєвим диханням).
2. Голосовий або фонаційний відділ (анатомічні структури, функції, акустичні характеристики голосу).
3. Артикуляційний відділ (анатомічні структури та функції).
4. Іннервація периферичного мовленнєвого апарату. Черепно-мозкові нерви.

##### *II. Практична частина*

1. Скласти логічну схему взаємопов'язаного функціонування дихального, голосового та артикуляційного апарату.
  - Проаналізувати сучасні інформаційні джерела щодо анатомічної будови стовбуру мозку, фізіологічної суті стовбура головного мозку, функцій та симптом ураження XII-ти пар черепних нервів;
  - провести обговорення питань – «Локалізація та функції черепно-мозкових нервів», «Методи та методика дослідження черепно-мозкових нервів», «Види патологій черепно-мозкових нервів».
2. Аналіз виконаних практичних завдань.
3. У підсумку обговорення підготувати узагальнюючу таблицю:

<b>Назва</b> черепно-мозкових нервів	<b>Тип</b> черепно- мозкових нервів	<b>Функції</b> черепно- мозкових нервів	<b>Симптоми</b> <b>ураження</b> черепно-мозкових нервів
нюховий			
зоровий			
окоруховий			
блоковий			
трійчастий			
відвідний			
лицевий			
слуховий			
язикоглотковий			
блукаючий			
додатковий			
під'язиковий			

*Рекомендована література: 4-5; 8-9.*

## **ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №4**

### **ТЕМА 4. МОВА ЯК СИСТЕМА: ПОХОДЖЕННЯ, ФУНКЦІЇ, СТРУКТУРА (2 год.)**

**МЕТА.** Закріпити знання про мову, як історичне явище, її функції та основні структурні компоненти (фонеми, морфеми, лексеми, речення, текст). Сформувати вміння самостійно працювати з літературою.

#### **План:**

##### ***I. Теоретична частина.***

1. Мова як історично-суспільне явище.
2. Теоретичні питання філогенезу й онтогенезу виникнення мови.
3. Функції мови.
4. Структурні компоненти мови (фонеми: їх класифікація і функції; морфеми: їх класифікація і функції; лексеми (слова): їх класифікація і функції; речення (синтаксичні конструкції): їх класифікація і функції; текст: його види та загальна характеристика).

##### ***II. Практична частина.***

1. Скласти логічну схему мови, як системи.
2. Скласти схему основних видів фонем української мов.
3. Скласти схему структурної організації лексемного рівня мови.
4. Скласти схему основних способів словотворення української мови.
5. Аналіз виконаних практичних завдань.

***Рекомендована література: 1-3.***

## **ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №5**

### **ТЕМА 5. МОВЛЕННЯ ЯК ПРОЦЕС РЕАЛІЗАЦІЇ МОВИ (2 год.)**

**МЕТА.** Закріпити знання про поняття «мовлення», розмежувати структурні одиниці мовлення, як системи; ознайомитися із його видами, функціями; засвоїти поняття «мовленнєва норма», «відхилення від мовленнєвої норми». Сформувати вміння самостійно працювати з літературою.

#### **План:**

##### ***I. Теоретична частина.***

1. Психолінгвістичний підхід до визначення поняття «мовлення».
2. Структурні одиниці мовлення. Функції мовлення.
3. Види та функції мовлення.
4. Поняття «мовленнєва норма», «відхилення від мовленнєвої норми».

##### ***II. Практична частина.***

1. Розмежуйте мову й мовлення. Визначте їхню роль у спілкуванні.
2. Схарактеризуйте мовлення як діяльність і поведінку.
3. Розмежуйте різновиди мовлення за формою вираження думки (внутрішнє (імпресивне), зовнішнє (експресивне): усне/писемне, монологічне/діалогічне/полілогічне).
4. Аналіз виконаних практичних завдань.

***Рекомендована література: 1-3; 6; 10.***



## **ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №6**

### **ТЕМА 6. РОЗВИТОК УСНОГО МОВЛЕННЯ ДІТЕЙ У ПІДГОТОВЧОМУ ТА ПЕРЕДДОШКІЛЬНОМУ ВІКОВИХ ПЕРІОДАХ (2 год.)**

**МЕТА.** Закріпити знання про психофізіологічні механізми розвитку мовлення у підготовчому та переддошкільному вікових періодах; вивчити особливості розвитку усіх компонентів усного мовлення на кожному віковому етапі. Сформувати вміння самостійно працювати з літературою.

#### **План:**

##### ***I. Теоретична частина.***

1. Психофізіологічні механізми розвитку мовлення у підготовчому та переддошкільному вікових періодах.
2. Підготовчий віковий період (з моменту народження до 1 року): особливості розвитку фонетичної, фонематичної і лексичної складових мовлення.
3. Переддошкільний віковий період (від 1 до 3 років): особливості розвитку фонетичної, фонематичної, лексичної, граматичної складових мовлення; елементи зв'язності мовлення.

##### ***II. Практична частина.***

1. Скласти таблицю розвитку головних компонентів мовленнєвої системи (фонетико-фонематичного, лексичного, граматичного та зв'язності мовлення) від народження дитини до кінця 3-го року життя.
2. Аналіз виконаних практичних завдань.

**Рекомендована література: 1-3; 6-7.**

## **ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №7**

### **ТЕМА 7. ОПАНУВАННЯ МОВОЮ ТА РОЗВИТОК УСНОГО МОВЛЕННЯ В ОНТОГЕНЕЗІ (ДОШКІЛЬНИЙ ТА МОЛОДШИЙ ШКІЛЬНИЙ ВІК) (2 год.)**

**МЕТА.** Закріпити знання про психофізіологічні механізми опанування мовою та мовленням у дошкільному та молодшому шкільному вікових періодах; вивчити особливості розвитку усіх компонентів усного мовлення на кожному віковому етапі та психофізіологічні механізми опануванням писемним мовленням молодшими школярами. Сформувати вміння самостійно працювати з літературою.

#### **План:**

##### ***I. Теоретична частина.***

1. Психофізіологічні механізми опанування мовою та мовленням у дошкільному (від 3 до 6/7 років) та молодшому шкільному (від 6/7 до 10/11 років) віці.
2. Дошкільний вік: особливості розвитку фонетичного, фонематичного, лексичного, граматичного складових та зв'язного мовлення.
3. Стан імпресивного мовлення у дітей дошкільного віку.
4. Молодший шкільний вік: особливості розвитку фонетичного, фонематичного, лексичного, граматичного складових та зв'язного мовлення.

5. Психофізіологічні механізми опануванням писемним мовленням.

***II. Практична частина.***

1. Скласти таблицю розвитку головних компонентів мовленнєвої системи (фонетико-фонематичного, лексичного, граматичного та зв'язності мовлення) від народження дитини від 3 до 6/7 років.
2. Скласти логічну схему реалізації психофізіологічних механізмів опануванням писемним мовленням.
3. Проаналізувати вищезгадані таблицю та схему.

***Рекомендована література: 1-3; 6-7.***

**ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №8**

**ТЕМА 8. РОЗВИТОК ПИСЕМНОГО МОВЛЕННЯ (2 год.)**

**МЕТА.** Закріпити знання про філогенез і онтогенез писемного мовлення та про відмінності між усним і писемним мовленням. Сформувати вміння самостійно працювати з літературою.

**План:**

***I. Теоретична частина.***

1. Філогенез писемного мовлення.
2. Онтогенез писемного мовлення.
3. Відмінності між усним і писемним мовленням (за часом виникнення в онтогенезі; за способом протікання; за змістом психофізіологічних операцій).

***II. Практична частина.***

1. Скласти порівняльну таблицю «Відмінності між усним і писемним мовленням».
2. Проаналізувати вищезгадані таблицю.

***Рекомендована література: 1-3; 6-7.***

## **ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ**

### **ТЕМА 1. ОНТОГЕНЕЗ НЕРВОВОЇ СИСТЕМИ**

1. Намалювати органогенез головного мозку.
2. Здійснити порівняльний аналіз пропорцій черепа новонародженої та дорослої людини.
3. Заповнити таблицю «Етапи становлення домовленнєвої та мовленнєвої функцій».

### **ТЕМА 2. НЕЙРОФІЗІОЛОГІЧНІ І ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ МОВЛЕННЯ**

1. Позначити на сагітальному розтині основні відділи мозку.
2. Намалювати рельєфи латеральної та медіальної поверхні великих півкуль. Позначити локалізацію функцій головного мозку на латеральному розрізі намалювати базальні ядра. Позначити на схематичному малюнку мозку проєкційні, комісуральні та асоціативні волокна.
3. Заповнити таблицю «стовбур мозку».
4. Намалювати структурно-функціональну модель інтегративної роботи мозку (за О.Р.Лурія).
5. Навести прийоми визначення праворукості та ліворукості.

### **ТЕМА 3. АНАТОМО-ФІЗІОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ МОВЛЕННЯ**

1. Виконати топографію черепно-мозкових нервів. Заповнити таблицю. Намалювати і підписати основні шляхи довільних рухів: кірково-ядерний і кірково-спинальний. Замалювати різновиди паралічів та парезів. Здійснити порівняльний аналіз симптоматики центрального та периферійного паралічів.
2. Розв'язати ситуаційні задачі:
  - При ураженні якого з черепно-мозкових нервів спостерігається випадання полів зору обох очей?
  - При ураженні якого з черепно-мозкових нервів спостерігається опущення верхньої повіки (птоз)?
  - При ураженні якого з черепно-мозкових нервів при огляді спостерігається різка асиметрія обличчя?
  - При ураженні якого з черепно-мозкових нервів спостерігається нерухомість язика і неможливість висування його з рота?
  - Які черепно-мозкові нерви забезпечують іннервацію апарату артикуляції? (\_\_\_а) трійчастий, лицевий, язикоглотковий, блукаючий, додатковий, під'язиковий; \_\_\_б) лицевий, язикоглотковий, під'язиковий, додатковий; \_\_\_в) трійчастий, лицевий, змішаний, блукаючий).

#### **ТЕМА 4. МОВА ЯК СИСТЕМА: ПОХОДЖЕННЯ, ФУНКЦІЇ, СТРУКТУРА**

1. Скласти опорні схеми реченневих синтаксичних конструкцій (класифікація, функції).
2. Скласти опорні схеми для побудови тексту (види, загальна характеристика, етапи формування).

#### **ТЕМА 5. МОВЛЕННЯ ЯК ПРОЦЕС РЕАЛІЗАЦІЇ МОВИ**

Скласти ЕССЕ за означеними питаннями:

- компоненти, що формують техніку мовлення людини;
- роль фонаційного дихання в мовленнєвій діяльності;
- схарактеризуйте параметри голосу;
- яка функція дикції в мовленнєвій діяльності;
- у чому полягає риторична діяльність та що передбачає інтонаційна виразність мовлення?

#### **ТЕМА 6. РОЗВИТОК УСНОГО МОВЛЕННЯ ДІТЕЙ У ПІДГОТОВЧОМУ ТА ПЕРЕДДОШКІЛЬНОМУ ВІКОВИХ ПЕРІОДАХ**

Скласти таблицю «Соціальні та біологічні фактори, що впливають на розвиток мовлення дітей підготовчого та переддошкільного вікових періодів».

#### **ТЕМА 7. ОПАНУВАННЯ МОВОЮ ТА РОЗВИТОК УСНОГО МОВЛЕННЯ В ОНТОГЕНЕЗІ (ДОШКІЛЬНИЙ ТА МОЛОДШИЙ ШКІЛЬНИЙ ВІК)**

Скласти таблицю становлення моторного, сенсорного та мовленнєвого розвитку дитини від народження до 10/ років.

#### **ТЕМА 8. РОЗВИТОК ПИСЕМНОГО МОВЛЕННЯ**

1. Підготувати розширену логічну схему: «Компоненти писемного мовлення».
2. Підготувати розширену логічну схему: «Етапи формування навички письма».

## СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

### БАЗОВА ЛІТЕРАТУРА:

1. Богуш А.М. Теорія і методика розвитку мовлення дітей раннього віку. Київ.: Видавничий Дім „Слово”, 2003. 344 с.
2. Калмикова Л.О., Калмиков Г.В., Лапшина І.М., Харченко Н.В. Психологія мовлення і психолінгвістика: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. К.: Переяслав- Хмельницький педагогічний інститут, в-во “Фенікс”, 2008. 245 с.
3. Куранова С. І. Основи психолінгвістики : навч. посіб. К. : В Ц «Академія», 2012. 208 с.
4. Лопатинська Н.А. Неврологічні основи логопедії. Курс лекцій. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2017.152 с.
5. Основи анатомії та фізіології нервової діяльності людини : навч.-метод. посіб. МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини; уклад. Л. М. Корінчак. 2-ге вид., допов. Умань, 2023. 255 с.
6. Пахомова Н.Г. Нейропсихолінгвістика. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2013. С.153-188.
7. Рібцун Ю. Психомовленнєвий розвиток дітей раннього віку: теорія і практика. Дошкільне виховання. 2024. № 1. С. 3-9.
8. Шеремет М. К., Боряк О.В. Неврологічні основи логопедії : навч. посіб. Суми : ФОП Цьома С. П., 2016. 252 с.

### ДОПОМІЖНА ЛІТЕРАТУРА:

9. Дуэйн Хэйнс. Нейроанатомия: атлас структур срезов и систем, 2008. 344 с.
10. Логопедія: підручник / За ред. М.К. Шеремет. Київ.: Видавничий Дім «Слово», 2017. 856 с.
11. Макаручук, М. Ю., Куценко, Т. В., Кравченко В.І., Данилов С.А. Психофізіологія: навчальний посібник. К. : ООО «Інтерсервіс», 2011. 329 с.

**ОНТОГЕНЕТИЧНІ АСПЕКТИ МОВЛЕННЯ**

Методичні рекомендації до вивчення дисципліни  
для здобувачів першого (бакалаврського)  
рівня вищої освіти  
спеціальності 016 «Спеціальна освіта»

Тираж 10 пр.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до  
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої  
продукції ДК № 6984 від 20.11.2019 р.

Редакційно-видавничий відділ МДУ  
89600, м. Мукачево, вул. Ужгородська, 26.



# МУКАЧІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

89600, м. Мукачево, вул. Ужгородська, 26

тел./факс +380-3131-21109

Веб-сайт університету: [www.msu.edu.ua](http://www.msu.edu.ua)

E-mail: [info@msu.edu.ua](mailto:info@msu.edu.ua), [pr@mail.msu.edu.ua](mailto:pr@mail.msu.edu.ua)

Веб-сайт Інституційного репозитарію Наукової бібліотеки МДУ: <http://dspace.msu.edu.ua:8080>

Веб-сайт Наукової бібліотеки МДУ: <http://msu.edu.ua/library/>